

ՆԻԿՈՒ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ԵՊՀ դոցենտ,

պատմական գիտությունների թեկնածու

ԳԱՐԻԿ ԱԹԱՆԵՍՅԱՆ

ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի ասպիրանտ

ՀՏԴ 94(479.25)

**ԼԵՆԻՆՅԱՆ ՊԱՏՎԱՆԴԱՆՆԵՐԻ ՈՂԻՍԱԿԱՆԸ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. պատվանդան, հուշարձան, նշանային անընդհատություն, քաղաքական համատեքստ, նոր խորհրդանիշներ:

Ключевые слов и выражения: пьедестал, памятник, символический континуум, политический контекст, новые символы.

Key words and expressions: pedestals, monuments, symbolic continuum, political context, new symbols.

Խորհրդային անցյալի ներկայության դեմ պայքարը Հայաստանի նոր հանրապետությունում ուղեկցվեց ԽՍՀՄ ժամանակահատվածը հիշեցնող ֆիզիկական խորհրդանիշների ոչնչացումով, որոնց շարքում ամենատեսանելիին բոլշևիկյան գործիչների հուշարձաններն էին: Բնականաբար, «արձանամարտի» գլխավոր թիրախ դարձան առաջին հերթին Հոկտեմբերյան հեղափոխության առաջնորդի՝ Վ. Ի. Լենինի հուշարձանները, որոնք քանակությամբ և՛ ամենաշատն էին, և՛ առկա էին ՀՀ գրեթե բոլոր քիչ թե շատ խոշոր համայնքներում, որոշ համայնքներում՝ նույնիսկ մի քանիսը¹: Գրեթե բոլոր համայնքներում կոմունիստ առաջնորդի արձանների ոչնչացումը² իրականացվեց մեծ հանդիսավորությամբ և շատ կարճ ժամանակամիջոցում³:

¹ Սպիտակ քաղաքում եղել են 3-ը, Գյումրիում և Արմավիրում՝ 2-ը: Հայաստանի քաղաքներում եղել են Լենինին նվիրված մոտ 50 արձաններ (չհաշված դպրոցների, ակումբների և այլ երկրորդային վայրերի բակերում կամ ներսում տեղադրված կիսանդրիները, որոնք բազմաթիվ էին):

² Լենինի արձաններ են պայթեցվել Կապան, Արմավիր քաղաքներում, Միսիանում Լենինի արձանը գցվել է բարձրադիր պատվանդանից, շատ քաղաքներում էլ պարզապես արագ հեռացվել են իրենց պատվանդաններից:

³ 1989թ՝ վերջերին Լենինի արձանները հեռացվում են Աշտարակում, Կապանում, Գորիսում, Միսիանում, Մասիսում, Արտաշատում, Արմավիրում, 1991թ՝ Երևանում,

Սակայն, ինչպես շուտով պարզվեց, խորհրդային անցյալի խորհրդանշաններից ազատվելն ավելի դյուրին մարտահրավեր էր, քան դրանցից ազատագրված տարածքը ինչ-որ կերպ լցնելը, որևէ բանով փոխարինելը: Սա, ինչպես շուտով ակնհայտ դարձավ, շատ ավելի տևական ու դժվար խնդիրներ էր հարուցելու հետխորհրդային Հայաստանի իշխանությունների և հանրության համար, քան պարզապես հուշարձան տապալելը: Հուշարձանների ապամոնտաժումից 10 և ավելի տարիներ անց միայն ՀՀ որոշ քաղաքներում (Գյումրի, Կապան, Աշտարակ, Արարատ, Գորիս, Դիլիջան) ազատված պատվանդանները և տարածքները ունեցան նոր տերեր: Գյումրիում Լենինի դատարկ պատվանդանը նոր հասցեատեր ունեցավ 2002թ., Աշտարակում՝ 2007թ., Կապանում և Արարատում՝ 2009թ., Գորիսում՝ 2010թ., Դիլիջանում՝ 2002թ.: ՀՀ բազմաթիվ այլ քաղաքներում՝ Երևան, Արթիկ, Վայք, Սիսիան, Գավառ⁴, Վեդի և այլն, դրանք դեռ շարունակում են մնալ անտեր և հանդիսանում են հանրային լուրջ քննարկումների առարկա: Սուր քննարկումները պատահական չեն, քանի որ տեղահանված հուշարձանը կարող է շարունակել իրենով նշանակել տեղադրման նախկին տարածքը, իսկ տարածքի նկատմամբ իշխանությունը ամենագորեղ իշխանությունն է⁵:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության առաջնորդի արձանային ներկայությունից ազատագրված պատվանդանի կամ դրա տեղադրման վայրի համար նոր տեր գտնելու դժվարությունները ունեն մի քանի պատճառներ: Դրանցից գլխավորը թերևս կապված է այն հանգամանքի հետ, որ Վ.Ի. Լենինի արձանները կանգնեցված էին հիմնականում քաղաքային բնակավայրերի ամենակենտրոնական հատվածներում, քաղաքային հրապարակներում: Բնակավայրերի կենտրոնները, ինչպես ընդունված է համարել ժամանակակից քաղաքաշինության մեջ, այն վայրերն են, որի շուրջ կազմակերպվում է բնակավայրը: Բնակավայրի կենտրոնը նաև սկզբնակետ ու վերջնակետ է մեկնողների ու ժամանողների համար, ինչի հիման վրա նաև հաշվարկվում է մի բնակավայրից մյուսն ընկած հեռավորությունը՝ կիլոմետրերով կամ մղոններով: Նման ընկալումը որոշակի աղերսներ ունի նաև բնակավայրի կենտրոնի մասին

Գյումրի, Արթիկ, Արարատ, Եղեգնաձոր, Վայք, Վեդի, Ապարան, Գավառ, Թալին, Բերդ, Դիլիջան, Իջևան, Վանաձոր քաղաքներում:

⁴ 2016թ.-ին տեղի բնակիչներից մեկը պատվանդանի գրանիտե քարերը տարել է անձնական օգտագործման նպատակով:

⁵ Бурдые П., Социология социального пространства, Москва, СПб.: Алтейя, 2007, с. 110.

առասպելական պատկերացումների հետ: Ըստ առասպելական ընկալումների՝ բնակավայրի կենտրոնը երկրի առանցքն է, պորտը, որից սկիզբ են առնում ողջ բնակավայրը, ապրելու ժամանակը, բնակվող մարդկությունը, ողջ տիեզերքը⁶: Այսպիսով, կենտրոնը նաև որոշակի իմաստով սրբազան վայր է և կարիք ունի նշանայնացման՝ որևէ ֆիզիկական հատկանիշի միջոցով: Այդպիսիք կարող են հանդիսանալ ուղղահայաց կանգեցված ձողը, սլաքը, խաչը, եկեղեցին, հուշապուր, նաև արձանը, մի խոսքով՝ որևէ սրբազան նշան⁷: Խորհրդային շրջանում քաղաքային բնակավայրերի կենտրոնում, ըստ էության, նման սրբազան նշանի դեր էին կատարում հիմնականում Վ.Բ. Լենինի հուշարձանները: Եվ, քանի որ. «սուրբ տեղը դատարկ չի մնում», հիշյալ արձանները տեղահանելուց հետո անհրաժեշտ էր գտնել արժանի փոխարինողներ, որն, ինչպես պարզվեց, այնքան էլ հեշտ գործ չէ: Նշված պատճառով է, որ Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր սրբազան տարածքում՝ Երևանի կենտրոնական հրապարակի գլխավոր «սրբատեղին» ըստ էության այսօր (Լենինի արձանի ապամոտնաժումից շուրջ 27 տարի անց) շարունակում է մնալ դատարկ: Մյուս կողմից, խորհրդանշական է, որ Լենինի արձանի դատարկ մնացած տեղում որևէ բան կառուցելուն կամ տեղադրելուն վերաբերող առաջարկների թվում, բազմաթիվ արձաններ տեղադրելուց բացի նշվել է նաև եկեղեցի կառուցելը⁸, իսկ որոշ ժամանակ (2001-2002թթ) այնտեղ խոյացած էր Հայաստանում քրիստոնեություն ընդունելու 1700 ամյակին նվիրված բարձրաբերձ խաչը: Վերջինս իր մտահոգմամբ կարծես ամենամոտն է առասպելական պատկերացումներին:

Գյումրիում, Լենինի համանուն հրապարակում գտնվող արձանի տեղում կանգնեցված Հայուհու արձանի թիկունքում նույնպես խաչ է տեղադրված, կարծես միավորելով մայր երկրի և տիեզերական առանցքի գաղափարները: Հայաստանի այլ քաղաքներում ուր հաջողվել է «սուրբ տեղը դատարկ չթողնել», Լենինի արձանի դատարկ պատվանդաններին պարզապես գունդ են տեղադրել (Դիլիջան)⁹, ինչը իմաստային առումով

⁶ Элиаде М., Священное и мирское, М.: Изд-во МГУ, 1994, с. 31. (Այսուհետ՝ Элиаде М., նշվ. աշխ.)

⁷ Элиаде М., նշվ. աշխ., էջ. 25:

⁸ Տե՛ս Լենինի արձանի փոխարեն՝ եկեղեցի. Հրապարակի նախագծերը որևէ հարցի պատասխան չեն տվել. Մկրտիչ Մինասյան, <http://www.tert.am/am/news/2013/11/07/mkrtich-minasyan/914335>, 14.11.2017.

⁹ Գնդի վրա պատկերված են բնության և երկրագործության տեսարաններ: Ավելի պարզունակ ու փոքր գունդ կանգնեցվել է նաև Իջևանի մարզպետարանի առջև՝ Ե. Մկրտումյանի արձանի տեղում:

նույնպես աղերս ունի բնակավայրի կենտրոնի հետ՝ խորհրդանշելով տիեզերքը, երկրագունդը¹⁰: Իջևանում, Մշակույթի տան դիմաց գտնվող Լենինի արձանի տեղում կենաց ծառ է կանգնեցվել, որի խորհրդանշանային իմաստը գոնե մեր մշակույթի համար շատ ավելի ծանոթ երևույթ է: Առանձին ուշադրության է արժանի նաև Սպիտակ քաղաքի վերակառուցված հրապարակի (Շահումյան փողոց) պարագան, որտեղ Լենինի նախկին արձանի տեղում ցայտաղբյուր է կանգնեցվել քաղաքապետարանի դիմաց:

Երևանի հրապարակում առաջացած «սրբազան դատարկությունը» լցնելու վերաբերյալ քննարկումները ներկայում էլ աշխուժորեն շարունակվում են և անհանգստության առարկա են ինչպես արվեստագետների միջավայրում և իշխանական տարբեր օղակներում, այնպես էլ հանրության շրջանում: Նույն խնդիրը առկա է նաև Սիսիանում, Վայքում, Արթիկում, Վեդիում, որտեղ նույնպես Լենինի արձանի նախկին հանգրվանատեղիները շարունակում են մնալ անտեր: Պատճառներից մյուսը, որը նպաստում է հարցի լուծման ձգձգմանը, պայմանավորված է ոչ թե պարզապես ինչ-որ բան տեղադրելու հանգամանքով, այլ այնպիսի արձան կամ մոնումենտալ քանդակ կանգնեցնելով, որը նաև նշանային համատեքստի և անընդհատության¹¹ (կոնտինուի) մեջ կլինի հրապարակի հարևանությամբ գտնվող հաստատությունների գործունեության և հրապարակի անվանման հետ: Բանն այն է, որ խորհրդային առաջնորդի՝ անփառունակ ճակատագրի արժանացած արձանները մեծ մասամբ տեղադրված էին վարչական շինությունների հարևանությամբ: Այսինքն, քաղաքի կենտրոնը պաշտոնական ուղերձի փոխանցման վայր էր¹² և գլխավոր հրապարակը որոշակի իմաստով քաղաքականացված է և ունի քաղաքական համատեքստ: Երևանում Լենինի արձանի հարևանությամբ

¹⁰ Էլիադեն առանցքի նախատիպ է նշում լեռը կամ սարը: Տես՝ Элиаде М., նշվ. աշխ., էջ. 25:

¹¹ Ռուս անվանագետ Ա.Վ. Սուպերանսկայան առաջարկել է «անվանական անընդհատություն» հասկացությունը՝ նկատի ունենալով անվանումների շարքերի իմաստային և հնչյունաբանական համընկնումները: Տես Суперанская А.В. Ономастический континуум. // Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984, с. 5-12. Ընդարձակելով հասկացության շրջանակները սույն հոդվածում մենք օգտագործում ենք «նշանային անընդհատություն» եզրը՝ իմաստային ընդհանրություն ունեցող ֆիզիկական, վերբալ և ֆունկցիոնալ նշանների շարքերի համար:

¹² Հարությունյան Ա., Պետության խորհրդանիշներն ու նարատիվները Երևանի քաղաքային լանդշաֆտում/ Հանրային ոլորտ. վիճարկման և վերըմբռնման միջև, Անկյունաքար, Եր., 2007, էջ 40:

գտնվում էին ՀԽՍՀ կառավարության, Ագրոարդյունաբերական գերատեսչության, Արտաքին գործերի նախարարության շենքերը: Լենինականում, Արթիկում, Գորիսում, Կապանում, Վայքում, Սիսիանում, Դիլիջանում, Վեդիում, Աշտարակում, Արարատում Լենինի արձանի հարևանությամբ գտնվում էին, ինչպես վերն արդեն նշվել է, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության (այսուհետ՝ ՀԿԿ) քաղաքային և շրջանային կոմիտեները (այսուհետ՝ քաղկոմ և շրջկոմ)¹³: Խորհրդային վարչաձևը ներկայացնող նախկին իշխանական շինությունները ԽՍՀՄ փլուզումից հետո զբաղեցվել էին նոր վարչաձև ու գործառույթներ իրականացնող իշխանական մարմիններով, փոխվել էր քաղաքական կուրսը, և ուստի կարիք կար նոր քաղաքական խորհրդանիշների: Հանրապետական վարչարարության (բացառելով խորհրդային շրջանը) հարուստ ավանդույթներ չունեցող երկրում դժվար էր ապահովել հայտնի կառավարիչների հուշարձանային վերամարմնավորումը՝ նոր վարչական շինությունների հարևանությամբ: Թերևս միայն Կապանում է, որ այդ խնդիրը լուծվեց Լենինի կիսանդրին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության (1918-1920) հաջողված փոքրաթիվ կառավարիչներից մեկի՝ Արամ Մանուկյանի կիսանդրիով փոխարինելու միջոցով¹⁴: Արարատ քաղաքում Լենինի թափուր մնացած պատվանդանը լրացվեց նոր հանրապետության վարչապետներից մեկի՝ վաղամեռիկ Վազգեն Սարգսյանի արձանով, իսկ հրապարակը վերավանվեց Վ. Սարգսյանի անվան: Այդ իրադարձությունից ավելի վաղ, հուշարձանի հարևանությամբ գտնվող շրջխորհուրդի շինությունում հասցրել էր տեղավորվել իշխանական նոր մարմինը՝ քաղաքապետարանը:

Ուշագրավ է Արարատի մարզի Վեդի քաղաքի կենտրոնի պարագան: Այստեղ Լենինի արձանը գտնվել է ՀԿԿ շրջկոմի նախկին շենքի դիմաց, որտեղ ներկայումս տեղավորված են Նոտարական ծառայությունը և

¹³ ԽՍՀՄ օրոք իշխանության գլխավոր փաստացի հաստատությունները կոմունիստական կուսակցության կոմիտեներն էին:

¹⁴ «Մյուսյաց երկիր» պարբերականի գլխավոր խմբագիր Ս. Ալեքսանյանն անդրադառնալով Արամ Մանուկյանի արձանին՝ հույս է հայտնում, որ գալիք իշխանություններն ու սերունդները ձեռք չեն բարձրացնի այս հուշարձանի վրա, նշելով նաև, որ. «Կետք է հնարավորինս զգույշ և չափավոր գտնվենք քաղաքների կենտրոններում պետական-քաղաքական գործիչների արձանները տեղադրելիս: Մենք պետք է նրանց հիշատակի հավերժացման այլ ձևերի դիմենք»: Տես՝ Կապանում բացվեց Ա. Մանուկյանի կիսանդրին. տեսակետները բախվում են, <http://hetq.am/arm/news/42033/kapanum-bacvec-a-manukyani-kisandrin-tesaketnery-bakhvum-en.html>, 20.08.2017.

Վարչական դատարանը: Նախկին շրջկոմի շենքի դիմաց մինչ օրս շարունակում է տեղում մնալ Լենինի արձանի պատվանդանը: Իսկ, ահա քաղաքապետարանի (որը գտնվում է Վարչական դատարանի շենքից քիչ վերև) դիմաց գտնվող այգում անկախության տարիներին տեղադրվել է Վազգեն Սարգսյանի արձանը: Այս դեպքում կարծես իշխանական կենտրոնում շարունակում են համագոյակցել երկու իշխանական առանցքներ՝ հանձին Հոկտեմբերյան հեղափոխության առաջնորդի դատարկ պատվանդանի և ՀՀ երրորդ հանրապետության վարչապետներից մեկի՝ Վ. Սարգսյանի արձանի: Չնայած, կարելի է նաև համարել, որ դատարկ պատվանդանը մասնակի ապաքաղաքականացվել է՝ վերածվելով տարատեսակ հայտարարությունների հարթակի¹⁵, սակայն պատվանդանի առկայությունը բնակչության շրջանում դեռ խթանում է որոշակի հիշողություններ՝ կապված խորհրդային շրջանի և կոմունիստ առաջնորդի մասին:

Համատեքստի և նշանային անընդհատության մասնակի պահպանման օրինակ է ՀՀ Արագածոտնի մարզի կենտրոն հանդիսացող Աշտարակ քաղաքի Լենինի անվան նախկին հրապարակում Ներսես Աշտարակեցու արձանի կանգեցումը, որի անունով վերանվանվեց նաև հրապարակը: Այստեղ նշանային անընդհատությունը, ինչպես կարելի է փաստել, առկա է նաև քաղաքի և վերջինիս հրապարակի անվանումների միջև: Հրապարակի համատեքստի ապահովման մյուս ցուցիչը ՀԿԿ նախկին շրջկոմի շենքը տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից զբաղեցնելն է: Հրապարակի քաղաքական համատեքստի որոշակի իմաստով պահպանման օրինակ է նաև քաղաք Սպիտակի վերակառուցված հրապարակի տարածքում Լենինի նախկին արձանի գտնվելու վայրից դեպի ձախ Սպիտակի վաղամեծիկ քաղաքապետի հուշարձանի տեղադրումը, որի անունով անվանվել է հրապարակը՝ Մուրեն Ավետիսյանի:

ՀՀ այլ քաղաքներում փնտրվել և գտնվել են ազատագրված հրապարակի համատեքստի ապահովման այլ եղանակներ ու հանգամանքներ: Օրինակ, Գյումրիում Լենինի արձանի հարևանությամբ գտնվող միակ իշխանական շինությունը՝ ՀԿԿ քաղկոմի նախկին շենքը տրամադրվեց Արվեստների ակադեմիային: Այսինքն, հրապարակը շինությունների առումով ապաքաղաքականացվեց, քանի որ դատարկ

¹⁵ Հնարությունների թեկնածուների պաստառներ, ցույցերի կոչեր, բնակարանի առք ու վաճառք, պատվերով տաքսիների, բեռնափոխադրումների հեռախոսահամարներ): Նույն բովանդակությամբ հայտարարությունների հարթակի է վերածվել նաև Վայք քաղաքում պահպանված պատվանդանը:

մնացած պատվանդանի հարևանությամբ գտնվող մյուս շենքերը ապաքաղաքական էին (Իմաստասեր Անանիա Շիրակացի և Պրոգրես համալսարաններ, երկու բանկ, Հայփոստ և մեկ թեթև արդյունաբերական շինություն՝ Գուլպա-նասկեղենի գործարան): Այստեղ, ինչպես արդեն նշել ենք, 2002թ. Լենինի արձանից ազատագրված պատվանդանին կանգնեցվեց Հայուհու արձանը: Սակայն, քանի որ դեռևս 1991թ.ից հրապարակը վերանվանվել էր Անկախության, ապա առկա էր քաղաքական որոշակի համատեքստ, որը նաև նպաստեց հրապարակում արձանի առկայության նպատակահարմարության վերաբերյալ լուրջ վիճարկումների: Նախ այն քննադատվեց կրոնական բնույթ ունենալու համար, քանի որ հեղինակը նպատակ էր ունեցել պատկերելու «Աստվածամորը», որը գլխավերևում ուներ լուսապսակ, իսկ թիկունքի հատվածում բարձրանում էր խաչը: Սակայն, որոշ ժամանակ անց այն վերանվանեց «Հայուհի»՝ զրկվելով արձանի գլխին տեղադրված լուսապսակից: Այդ ժամանակ նաև խոսակցություններ եղան, որ իբրև թե Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի պաշտոնական կարգադրությամբ է վերոհիշյալ լուսապսակն անջատվել արձանից, քանզի այն կաթողիկական բովանդակություն ունի, իսկ եթե պարզապես «Հայուհի» է, ուրեմն լուսապսակ տեղադրելն անընդունելի է և սրբապիղծ: Այդպիսով, զրկվելով կրոնական մեկնաբանության հնարավորությունից, պատվանդանին տեղադրված կնոջ արձանը կարծես էլ ավելի մոտեցավ միակ՝ արվեստային էությանը և համահունչ դարձավ հարևանությամբ գործող Արվեստների ակադեմիայի իմաստին: Բայց, քանի որ այն շարունակեց նշանային անհամատեղության մեջ մնալ հրապարակի նոր անվան (Անկախության հրապարակ) քաղաքական բովանդակության հետ, հանրային քննարկումներում արձանը մեկնաբանվեց որպես չափազանց պարզունակ արձան՝ քաղաքի գլխավոր հրապարակում տեղադրելու համար, իսկ Անկախության հրապարակն իր հերթին մեկնաբանվեց որպես կարևոր խորհրդանիշ կրելու արժանի հանրային տարածք¹⁶: Որոշակի առումով նման նշանային անընդհատության խնդիրը մինչև վերջ չի հաջողվել լուծել նաև Տավուշի մարզի Բերդ քաղաքում, որտեղ Հոկտեմբերյան հեղափոխության առաջնորդի արձանը տեղադրված էր կենտրոնական փողոցներից մեկի վրա՝ ՀԿԿ շրջկոմի հարևանությամբ և 1991թ ապամոնտաժվելուց հետո ոչնչով չի փոխարինվել: Այսինքն, նշանային անհամատեղելիությունը կարծես բացառվել է, որովհետև ՀԿԿ շրջկոմի շենքը վերածվել է

¹⁶ Ինչու՞ են արձանները վայր գցվում, <http://www.aravot.am/2002/09/07/796953/>, 10.10.2017.

մանկապարտեզի, իսկ հարևանությամբ գտնվող մեկ այլ հաստատություն՝ նախկին զինկոմիսարիատը հեռացվել է և տեղում կառուցվել է եկեղեցի: Սակայն, փողոցն անվանվել է առասպելական նախահոր Հայկ նահապետի անունով, ով մեղմ ասած քրիստոնեա չէր և կառուցված քրիստոնեական եկեղեցու (հարևանությամբ կա ևս մեկ եկեղեցի) հետ առնչություն չունի: Այդուհանդերձ, ինչպես կարելի է տեսնել, թե՛ Գյումրիում, թե՛ Բերդում¹⁷ առկա է Լենինի անունը կրող կենտրոնի ապաքաղաքականացման որոշակի միտումը՝ արձանի և դրա հարևանությամբ գտնվող վարչական շինությունների ֆունկցիոնալ փոփոխության տեսանկյունից:

Գորիսում, կարելի է ասել, վերոհիշյալ տեսանկյունից առկա է խորհրդանշանային և տարածական որոշակի հեթերոտոպիա¹⁸՝ քաղաքական հրապարակում 2010թ. կանգնեցվել է գիտության ներկայացուցչի՝ 14-15-րդ դարերի փիլիսոփա, աստվածաբան Գրիգոր Տաթևացու հուշարձանը (Լենինի հեռացված արձանի տեղադրության վայրից մի քանի մետր հեռու): Լենինի հուշարձանի տեղահանությունից մոտ քսան տարի անց, Գորիսի հրապարակում տեղադրվեց գիտության գործչի և ոչ թե հասարակական-քաղաքական որևէ գործչի արձան՝ անակնկալ դառնալով այդքան տարիների ընթացքում կանխատեսումներ անող բնակիչների համար: Հիշեցնենք, որ հարևանությամբ գտնվող նախկին ՀԿԿ քաղկոմի շենքը զբաղեցվել էր նոր քաղաքապետարանի կողմից: Վանաձորում ներկայումս քննարկվող տարբերակներից մեկը կենտրոնական հրապարակում (Կիրովի նախկին արձանի տեղում), որի հարևանությամբ նույնպես եղել են ու կան վարչական շինություններ, ամենայն հայոց բանաստեղծ Հ. Թումանյանի արձանի կանգնեցումն է: Խոսվում է նաև այլ՝ ավելի քաղաքական տարբերակների, օրինակ՝ պատմական այրերի հուշարձաններ տեղադրելու մասին (Հայկ նահապետի՝ որի անունով կոչվում է հրապարակը կամ Տիգրան Մեծի)¹⁹: Այսինքն կրկին ակնարկվում է տարածքի հեթերոտոպիկ վիճակի մասին, որը կարող է իրականացվել նշանային անընդհատության խախտման հետևանքում:

¹⁷ Բերդի պարագայում խոսք է գնում քաղաքի գլխավոր փողոցի մասին (հրապարակ չի եղել):

¹⁸ Հեթերոտոպիա-տարածություն, որտեղ չեն գործում սուբյեկտի համար սովորական օրենքներն ու նորմերը: Եզրի հեղինակ՝ Մ. Ֆուկո: Sté u Foucault M., Of Other Spaces // Diacritics, 1986, Vol. 16, pp. 22-27.

¹⁹ Լոռեցիները խոսեցին, խոսեցին և չվճեցին,
<http://hetq.am/arm/news/44034/lorececinery-khosecin-khosecin-u-chvtchrecin.html>,
15.10.2017.

Սյունիքի մարզի քաղաքներից մեկում՝ Միսիանում, ուր կենտրոնական հրապարակի վրա գտնվող Լենինի արձանը ոչնչացվել էր դեռևս արցախյան շարժման տարիներին (նշվում է 1989թ.-ը), և որը դատարկ է նաև այսօր, ներկայիս քաղաքային իշխանությունների համար հատուկ հոգսի առարկա չէ և իրենք հատուկ նպատակ չունեն այդ վայրում նոր արձան տեղադրելու²⁰: Հրապարակում է գտնվում քաղաքապետարանի շենքը, որի անմիջապես դիմացը պատվանդանային հարթակ է, որը բարձունքից իշխում է իր ներքևում տարածվող հրապարակի և շարունակությունը կազմող պուրակի ու նախկինում Լենինի անունով անվանված պողոտայի վրա: Այս պատվանդան-հարթակը ներկայումս ծառայում է իբրև բեմահարթակ՝ քաղաքային միջոցառումների համար: Հրապարակի արձանային լանդշաֆտը համալրված է առյուծների երկու քանդակներից և աղբյուրներից, որոնք ըստ տեղացիների, ավելի ուշ են հայտնվել հրապարակում²¹: Միսիանի քաղաքապետարանի աշխատողներից մի քանիսը նշեցին, որ նոր հուշարձանի անհրաժեշտություն չկա և, որ պետք չէ ընդհանրապես որևէ արձան տեղադրել այդ տարածքում: Հարցվողներից մեկը, ով ներկայացավ որպես Լենինի արձանի տապալող, կարծիք հայտնեց, որ այդ արձանի տարածքն անիծված է և, որ ոչ մի նոր արձան պետք չէ տեղադրել այդ վայրում: Նա ավելացրեց, որ տարբերություն չի տեսնում՝ այդ տարածքում Լենինի արձանը կլինի, թե ներկայիս իշխանության ներկայացուցիչների: Նշանային այսպիսի դաշտը Ա. Լեֆևրի հայեցակարգում դիտվում է որպես մի տարածություն (lived space), որը հիմնականում չի իմաստավորվում բնակիչների կողմից, այլ հանդես է գալիս որպես բարդ գգայական կերպար՝ լցված բազմիմաստ նշաններով: Հենց այս տարածությունում հիմնականում գոյակցում են իրականն ու երևակայականը²²:

Ուշագրավ է, որ այն վայրերում որտեղ հեղափոխության առաջնորդի արձանները կանգնեցված են եղել այսպես կոչված՝ «ոչ քաղաքական» տարածքներում, այլ մշակույթների տների մոտ (Իջևան, Վանաձոր,

²⁰ Աթանեսյան Գ., Դաշտային ազգագրական հարցումներ, Սյունիք, 2017:

²¹ Հրապարակում տեղադրված են եղել նաև զույգ խոյեր, սակայն հետագայում նրանց տեղափոխել են Նժդեհի հրապարակ, որը եզերում է գլխավոր հրապարակից դուրս եկող պողոտան: Այդ առիթով հետաքրքիր մեկնաբանություն տվեց մեր բանասացը՝ նշելով. «խոյերը ժողովուրդն ա, առյուծները՝ իշխանությունը... խոյերը պիտի մի քիչ ներքև լինեին էլի՝ ժողովուրդը ներքևում ա... խոյերին տարան ներքև, որ առյուծները չուտեն...»: Տես՝ Աթանեսյան Գ., Դաշտային ազգագրական նյութեր, Սյունիք, 2017:

²² Lefebvre H. The Production of Space. Oxford: Blackwell, 1991, p. 39.

Ապարան, Մարտունի²³) կամ կայարանամերձ հրապարակներում (Արմավիր, Արտաշատ, Սպիտակ), կամ այգիների (Արմավիր, Թալին, Մասիս), ապա լքված պատվանդանները նոր տերերով փոխարինելու հարցը նույնքան խնդրահարույց և շահարկման առարկա չէ: Վերը նկատեցինք նաև, որ քաղաքական խորհրդանիշի անհրաժեշտությունը հնարավոր է եղել նաև մեղմացնել այն տարածքներում, ուր վարչական շենքերը ոչնչացվել են կամ փոխարինվել են դրանց գործառույթները: Այդպիսի խորհրդանշանային փոփոխությունը հնարավոր է դարձնում քաղաքական շահարկումներից խուսանալը և կենտրոնի համատեքստի վիճարկումը: Օրինակ, Արմավիրում Լենինի արձաններից մեկը²⁴ կանգնեցված է եղել քաղաքային այգու դիմաց և փոխարինվել է պատերազմի զոհերի հուշարձանով, ինչը գրեթե քննարկման առիթ չի եղել:

Այսինքն, կարելի է փաստել, որ հեղափոխության առաջնորդի արձանի այն հանգրվանավայրերում, որոնք եղել են վարչական ու քաղաքական հրապարակներ և շարունակում են այդպիսիք մնալ, ապա արձանի փոխարինման խնդիրն ավելի սուր է, ինչի հետևանքում ուշանում է նաև ստեղծված դատարկության համալրումը (Երևան, Սիսիան, Արթիկ, Վայք և այլն): Մյուս կողմից, բնակավայրի գլխավոր կենտրոններ չհանդիսացող այն վայրերում, որտեղ կանգնեցված էին բոլշևիկյան հեղափոխության այլ առաջնորդների արձանները, վերջիններիս լրիվ ապամոնտաժումը կամ փոխարինումը իրականացվեց ավելի աննկատ (օրինակ Ղ. Ղուկասյանի, Մ. Ազիզբեկովի, Ս. Օրջոնոկիձեի, Ն. Կրուպսկայայի և այլն), իսկ որոշները նույնիսկ շարունակում են մնալ իրենց տեղում (օրինակ 26 Կոմիսարների հուշարձանը Գյումրիում) և աշխույժ քննարկումների առարկա չեն:

Որոշ դեպքերում Լենինյան պատվանդանի հեռացման շուրջ քննարկումների պատճառը դրա գեղարվեստական արժեքն է կամ մոնումենտալ լինելը: Բոլոր այն քաղաքներում, որտեղ Լենինի հուշարձանները փոխարինվել են, նորերը մեծ մասամբ տեղադրվել են նախկին պատվանդանների վրա: Պատվանդանի արժևորման պատճառով է նաև, որ մի շարք քաղաքներում հեղափոխական առաջնորդի պատվանդանները մնացել են նույն տեղում (Արթիկ, Վայք, Վեդի, Գավառ²⁵):

²³ Մարտունիում արձանը գտնվել է երաժշտական դպրոցի հարևանությամբ:

²⁴ Դրանցից մեկը, որովհետև երկուսն են եղել Լենինի գլխավոր արձանը տեղադրված է եղել քաղաքային այգու, իսկ մյուսը՝ երկաթգծի կայարանի շենքի մոտ:

²⁵ Գավառինը ապամոնտաժվել է (2016թ.) տեղի բնակիչներից մեկի կողմից:

Այլ տեղերում, դրանք շարունակում են պահպանվել տեղահանումից հետո: Օրինակ Երևանինը՝ քաղաքապետարանի պահեստում, Եղեգնաձորինը՝ հարևանությամբ գտնվող սրճարանի բակում: Երևանում, Լենինի արձանի ապամոնտաժումից հետո, դեռ շատ տարիներ (մինչև 1996թ) անց պատվանդանն իր տեղում էր և պահպանման պատճառներից մեկը հենց մոնումենտալությունն ու գեղարվեստական կատարելությունն էր²⁶: Գյումրիում նույնպես Հայուհու արձանով փոխարինելու աննպատակահարմարությունը հիմնավորվում է մոնումենտալ պատվանդանով²⁷: Արմավիրի կայարաներձ տարածքում պատվանդանը դեռ իր տեղում է: Սպիտակի երկաթուղային կայարանի մոտ գտնվող պատվանդանը, թեկուզ պատվել է խոտածածկով, բայց շարունակում է մնալ իր տեղում: Իսկ հրապարակի ապամոնտաժված արձանի պատվանդանը տեղի բնակիչներից մեկն օգտագործել է իր ազգականի գերեզմանի վրա: Շիրակի մարզի Արթիկ քաղաքում պատվանդանի առկայությունը մեկնաբանվում է ինչպես դրա մոնումենտալությամբ, այնպես էլ ապամոնտաժման հետ կապված դժվարություններով: Վերջին պատճառով է պայմանավորված պատվանդանի վրա մինչ այսօր Լենինի արձանի ոտքերի առկայությունը²⁸:

Այսպիսով, նկատելի է, որ այն քաղաքներում, որտեղ թեկուզ ուշացումով, հաջողվել է լուծել հուշարձանային խորհրդանիշի փոխարինումը, միևնույն ժամանակ պահպանելով կենտրոնի քաղաքական համատեքստն ու նշանային անընդհատականությունը, դա իրականացվել է ոչ թե համապետական խորհրդանիշի փոփոխությամբ, ինչն հատուկ էր խորհրդային տարիներին, այլ տեղական իշխանական հեղինակության փոփոխությամբ՝ կարևորելով կազնեցվող հուշարձանի հասցեատիրոջ

²⁶ Պատվանդանի ապամոնտաժումը մեկնաբանվել է որպես քաղաքական քայլ և, ապամոնտաժմանը դեմ քաղաքացիները ընդգծում էին պատվանդանի գեղագիտական ասպեկտը, այն համարում՝ իր ժանրի մեջ լավագույն աշխատանքներից մեկը: Տես՝ Абрамян Л. Борьба с памятниками и памятью в постсоветском пространстве (на примере Армении), Acta Slavica Iaponica, 2003, с. 42.

²⁷ Արձանախեղդ Գյումրին. գումարների փոշիացում <http://hetq.am/arm/print/61502/>, 15.11.2017.

²⁸ Քաղաքապետարանի աշխատակիցները կապել են արձանը բեռնատարից, քաշել գցել են այն ու քարշ տալով տարել: Քանի որ կապել են արձանի գոտկատեղից, արձանի ոտքերը չեն պոկվել ու մնացել են իրենց տեղում: Բնակիչները՝ նկատի ունենալով ոտքերի չպոկվելու փաստը, մեկնաբանում են թե Լենինը չէր ուզում գնալ, դրա համար ոտքերով ամուր կպել է մեր հողին: Տես՝ Աթանեսյան Գ. Դաշտային ազգագրական նյութեր, Շիրակ, 2017:

տեղական ծագումը: Օրինակ, Կապանում քաղաքապետարանի մերձակա այգում Լենինի կիսանդրու փոփոխությունը Արամ Մանուկյանով հիմնավորվում է վերջինիս կապանյան արմատներ ունենալով: Աշտարակի կենտրոնական հրապարակում Ն. Աշտարակեցու արձանի տեղադրման դեպքում նշված մոտիվը բացահայտ է, ինչպես Արարատում՝ Վ. Սարգսյանի արձանի տեղադրման պարագայում: Չնայած, համատեքստից մի փոքր շեղմամբ, բայց նույն մոտիվով է Գորիսի նախկին Լենինի հրապարակում վերջինիս արձանի փոխարեն հայտնվել է Գր. Տաթևացու հուշարձանը: Կենտրոնական հրապարակներն այդպիսով, կարծես որոշակիորեն նաև ի ցույց են դնում ՀՀ իշխանական մակարդակում ապակենտրոնացման արդի միտումները:

Պետք է նկատել, որ Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետությունում ձգձգվեց ոչ միայն խորհրդային շրջանի քաղաքական գործիչների արձանային խորհրդանիշների նորերով փոխարինումը, այլև խորհրդային շրջանին բնորոշ այլ հատկանիշների՝ քաղաքական և տնտեսական հաստատությունների, կառավարման համակարգերի՝ նորերով փոխարինումը: Այդ երևույթը բացատրելու համար հայաստանյան արդի քաղաքական դիսկուրսում հաճախ օգտագործվում է «ազատագրում ինչ որ բանից և ոչ թե ինչոր բանի համար» մետաֆորը: Նույն երևույթի համար Վ. Պապերնին օգտագործում է «Թիվ 1 մշակույթ» եզրը, որին բնորոշ է. «սկզբից ոչնչացնենք հինը, հետո կստեղծենք նորը» մոտեցումը²⁹, ինչը հատուկ էր նաև Խորհրդային պետության ստեղծման առաջին շրջանին: Ըստ հեղինակի, այդ մոտեցումից տարբերվում է «Թիվ 2 մշակույթը», որը ենթադրում է ոչնչացումն ու ստեղծումը միաժամանակ³⁰: Ազգագրագետ Լ. Աբրահամյանը համոզված է, որ հետխորհրդային շրջանի խորհրդային արձանների նկատմամբ դրսևորված վերաբերմունքը ավելի համահունչ է հենց «Թիվ 1 մշակույթի»³¹ հեղափոխական ոգուն, որը շահագրգռված է առաջին հերթին ոչնչացման մեջ և ոչ թե նորը ստեղծելու: Այդուհանդերձ, մեր կարծիքով, նշվածը առավելապես հատուկ էր բնակավայրերի կենտրոններում տեղադրված հուշարձաններին, որոնց թվում մեծ մաս էին կազմում հենց հեղափոխության առաջնորդի արձանները: Ածանցյալ հրապարակներում և ոչ հրապարակներում, Հոկտեմբերյան հեղափոխության գործիչների արձանները ավելի արագ փոխարինվեցին

²⁹ Паперный В. Культура Два. М.: «Новое литературное обозрение», 1996 (первое издание – Культура «два». Ann Arbor: Ardis, 1985).

³⁰ Անդ. էջ 6:

³¹ Абрамян Л., նշվ. աշխ., էջ. 26:

նորերով³², կամ առհասարակ չդարձան խնդրահարույց, որովհետև քաղաքական համատեքստով նույնչափ ծանրաբեռնված չէին և ոչ էլ նոր հանրապետության որդեգրած քաղաքական ու տնտեսական ապագա կուրսի համար նույնչափ «պատասխանատու»:

Ն. Մարգարյան, Գ. Աթանեսյան

**ԼԵՆԻՆՅԱՆ ՊԱՏՎԱՆԴԱՆՆԵՐԻ ՈՂԻՍԱԿԱՆ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԱՄՓՈՓՈՒՄ**

Հոգվածում քննության են առնվում հետխորհրդային Հայաստանում ԽՍ առաջնորդ Վ. Լենինի արձանային ներկայությունից ազատագրված պատվանդանի կամ դրա տեղադրման վայրում նոր խորհրդանիշ տեղադրելու դժվարությունները և դրանց պատճառները: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո խորհրդային անցյալի խորհրդանշաններից ազատվելն ավելի դյուրին մարտահրավեր էր, քան դրանցից ազատագրված տարածքը նոր նշաններով փոխարինելը: Բնակավայրերի կենտրոններում, որտեղ տեղակայված էին Լենինի հիմնական հուշարձանները, նոր նշանների տեղադրումը առավել խնդրահարույց դարձան, քանի որ այդ տարածքները վարչական կենտրոններ էին և ծանրաբեռնված էին քաղաքական համատեքստով, մինչդեռ քաղաքների երկրորդական տարածքներն առավել հեշտ համալրվեցին նոր արձաններով: Հետխորհրդային Հայաստանի քաղաքների կենտրոնները չէին կարող առանց խորհրդանիշ մնալ, սակայն ինչպես պարզվեց Լենինի արձաններից ազատված այդ տարածքների համար արժանի փոխարինող գտնելն այդքան էլ դյուրին գործ չէր: Հետխորհրդային տարիներին Վ. Լենինի տեղահանված արձանների փոխարեն տեղադրված նոր արձանների մի մասը նշանային համատեքստի և անընդհատության մեջ են հրապարակի հարևանությամբ գտնվող հաստատությունների և հրապարակի անվանման հետ, որոշները մասնակի են պահպանում նշանային կոնտինումը, իսկ որոշ դեպքերում ստեղծվել են նոր կոնտինումներ՝ շրջակա հաստատությունների գործունեությունը փոփոխելու միջոցով: ՀՀ որոշ բնակավայրերում խնդրի լուծումը պարզապես բերել է տարածքի նշանային անընդհատության խախտման, իսկ մի շարք քաղաքներում այդ տարածքները շարունակում են դատարկ

³² Երևանում Ղ. Ղուկասյանի արձանի տեղում տեղադրվեց Վ. Համբարձումյանի արձանը, Մ. Ազիզբեկովի կիսադրույն հետագայում փոխարինեց Ա. Մախարովի կիսանդրին, Արարատում Օրջոնիկիձեի արձանին փոխարինեց Անդրանիկի արձանը:

մնալ՝ հանգեցնելով նոր արձանների տեղադրման վերաբերյալ շարունակական քննարկումների:

Н. Маргарян, Г. Атанесян

**ОДИССЕЯ ЛЕНИНСКИХ ПЬЕДЕСТАЛОВ В ПОСТСОВЕТСКОЙ
АРМЕНИИ**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются трудности установки новых символов на освобожденных пьедесталов или местах демонтированных памятников лидера Советского Союза В. И. Ленина в постсоветской Армении. После распада СССР процесс избавления от символов советского прошлого оказался намного проще, чем заселение этих освобожденных территорий новыми символами. В центрах городов Армении, где располагались основные памятники Ленина, размещение новых символов стало более проблематичным из-за доминирующего политического контекста этих территорий, в то время как второстепенные районы городов более легко пополнились новыми статуями. Центры городов постсоветской Армении не могли оставаться без символов, но, как оказалось, найти достойную замену демонтированных статуй Ленина - не самая простая задача. Некоторые из новых памятников находятся в символическом и контекстуальном континууме со зданиями, расположенными в непосредственной близости от площадей городов и с названиями площадей, некоторые памятники частично сохраняют континуум, а в некоторых случаях создаются новые континуумы с помощью изменения деятельности здания окружающие эти памятники. В некоторых городах Армении решение проблемы просто привело к нарушению символического континуума центров этих городов, а в некоторых городах эти места по-прежнему остаются пустыми, что ведет к бесконечным дискуссиям об установке новых памятников.

N. Margaryan, G. Atanesyan

**THE ODYSSEY OF LENIN'S PEDESTALS IN POST-SOVIET
ARMENIA**

SUMMARY

The article examines the difficulties of installing new symbols on the liberated pedestals or vacant sites of the dismantled monuments of the leader of the Soviet Union V. Lenin in post-Soviet Armenia. After the collapse of the USSR, the process of erasing symbols of the Soviet past proved to be much easier than the

settlement of these liberated territories with new signs. In the city centers of Armenia, where the main monuments of Lenin were located, the placement of new symbols became more problematic due to the dominant political context of these territories, while the secondary areas of the cities were more easily replenished with new statues. The centers of cities of post-Soviet Armenia could not remain without symbols, but, as it turned out, it was not the easiest task to find a worthy replacement for dismantled statues of Lenin. Some of the new statues are in a symbolic and contextual continuum with buildings located near the squares of cities and with names of squares, some monuments partially preserve the continuum, and in some cases, new continua are created with the help of changing the functions of the buildings surrounding these monuments. In some cities of Armenia, the solution of the problem simply led to the violation of the symbolic continuum of the centers of these cities, and in some cities, these places remain empty, leading to endless discussions about the installation of new monuments.